

ПІЗНАЮЧИ ІНШОГО: ГАЛИЦЬКІ ГРЕКО-КАТОЛИКИ ПРО РОСІЙСЬКУ ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.¹

Українська Греко-Католицька Церква була формально зліквідована в СРСР внаслідок так званого «Львівського собору» в березні 1946 р. Однак навіть ті, хто формально пристав на «пропозицію» режиму і «возз'єднався» з Руською Православною Церквою, – не говорячи вже про тих, хто пішов у «катакомби», – спромоглися протягом десятиліть зберігати свою окремішню ідентичність, утворивши всередині РПЦ своєрідну «Церкву в Церкві». ² Важливою передумовою чи то пак причиною такої ситуації став поширений погляд на РПЦ як «конфесійного ворога», що загрожував самому національному та релігійному існуванню галичан.

Мабуть, уперше я мала змогу ознайомитись із поширеними серед галичан стереотипами щодо «руських православних» на початку 2000-х рр., коли збирала інтерв'ю для свого дисертаційного дослідження. Тоді вдова «возз'єднаного» священика, пані Ярослава Дацишин, згадувала про візит у м. Стрий Львівської обл. православного священика. Сама респондентка стверджувала, що образ, який вона намалювала, цілком відповідає дійсності. Натомість мені здалося, що цей образ був до значної міри відображенням стереотипів: вдова священика, який сам аж до кінця 1980-х рр. служив у Православній Церкві, висміювала поверхову побожність, низьку освіченість і «відсталість» православних:

Одного разу прийшов до церкви якийсь батюшка. Ну, і відразу ліз за престіл. Дивився на тоті обряди, чи чоловік то всьо добре робит... І Михайло

¹ Думки, викладені в цій статті, були вперше висловлені на наукових форумах «Bulwark in a 'Religious' Triangle: Borderland Myths in East European Multiconfessional Societies in the Age of Nationalism» (Herder-Institut); «Religion und Politik» (Мюнстер, Німеччина, 15–16 травня 2014 р.); ASEES–MAG Summer Convention «Images of the Other» (Український католицький університет, Львів, 26–28 червня 2016 р.). Хочу щиро подякувати колегам за їхні коментарі, що були використані при написанні цієї статті.

² Концепт «Церкви в Церкві» у застосуванні до «возз'єднаних» греко-католиків після 1946 р. сформульований у низці наших раніших праць: Н. Шліхта. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків 2011, с. 251–381; її ж таки: 'Church within the Church' as a Mode of the Survival of West Ukrainian Religious Community under Soviet Rule // *University of Sussex Journal of Contemporary History* 7 (2004) (www.sussex.ac.uk); її ж таки: «Український» як «не-православний», или как греко-католики «воссоединялись» с Русской православной церковью // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом* 4 (32) (2014) 208–211.

[о. Дацишин] відправив [службу] і попросив до нас на обід. Він прийшов до нас на обід, сіли ми. Ну і він став молитися. Ми молимося. Він каже: «Благослови, Господи, яствіє і пітіє... Матушка, а пітію будет?» Я [...] не знала, що й казати, а потім кажу: «Буде, буде». І починаємо, той, зупу. Він каже: «А пітію?» Я кажу: «Ну, то до другого буде „пітію“» [...]. Був з ко- сою такою зашмальцованою, і ту косу ховав під якусь ярмулку. І такий був оригінальний [...]. Під кінець, як виходив з хати, витягнув [...] зі штанів пляшечку парфумів, напарфумувався, аби не чути було від нього горілки.³

Теоретична основа нашого дослідження – концепт «еклезіяльного націоналізму», запропонований Сабріною Рамет. Нація, – доводить Рамет, – не може існувати без національної Церкви, а відповідно «нація отримує трансцендентний характер, і зміна релігії стає рівнозначною асиміляції».⁴ Через свій еклезіяльний націоналізм («ніколи наша Церква не була окремо відділена від національної держави»;⁵ «наше уніяцьке духовенство стояло і стоїть завжди на сторожі інтересів українського народу, унія в момент свого створення врятувала нас від ополячення, і в теперішній час наш народ не відійде від неї»⁶), галичани не могли сприймати РПЦ інакше, ніж як російську Церкву, добровільного і ентузіастичного агента московської русифікаторської й асиміляторської політики.

Такий тип взаємодії між релігією і нацією, релігійним і національним Роджерс Бруйбекер визначає як їх «переплетення». У такому випадку «релігія [...] постачає міфи, метафори і символи, що стають центральними для дискурсивної чи візуальної репрезентації нації» і допомагають відповісти на центральне питання «хто ми є?».⁷ Відповідно, опір (як активний, так і пасивний) насильницькому «возз'єднанню» сприймається у національ- них категоріях і цим самим підсилюється.

Сприйняття РПЦ у «возз'єднаній» Західній Україні⁸

У першій частині статті – на основі усної історичних і документаль- них джерел – ми спробуємо реконструювати той образ РПЦ і «руських

³ Інтерв'ю з Ярославом Дацишином, 22 серпня 2002 р., м. Стрий.

⁴ P. Ramet. Autocephaly and National Identity in Church-State Relations in Eastern Christianity: An Introduction // *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century* / ред. Pedro Ramet. Durham – London 1988, с. 8.

⁵ Інтерв'ю з о. Петром Дутчаком, 20 травня 1994, с. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл. // Архів Інституту історії Церкви (далі: АІІЦ), П-1-1-385, с. 25.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Київ 2006, т. 1, с. 482 (слова історика Богдана Барвінського, зафіксовані у квітні 1945 р. як його реакція на статтю «З хрестом чи з пожемо?»).

⁷ R. Brubaker. Religion and Nationalism: Four Approaches // *Nations and Nationalism* 18 (1) (2011) 9.

⁸ Про образ РПЦ див. також: Шліхта. *Церква тих, хто вижив*, с. 288–301; її ж таки: «Український» як «не-православний», с. 215–222.

православних», що побутував серед галицьких греко-католиків під час і після «возз'єднаної» кампанії і, як було сказано, став серйозною перешкодою для дійсного «возз'єднання» і оправавлення.

Будь-яка пропонована реконструкція, безумовно, є спрощеним узагальненням, що не виключає можливості існування альтернативних поглядів на православ'я загалом і РПЦ зокрема, наприклад, у «восточників» з-поміж греко-католицького духовенства чи у галицьких москвофілів. З іншого боку, політичні обставини приходу православ'я на галицькі терени суттєво послабили такі погляди. Ще в лютому 1941 р. Гавриїл Костельник пояснював: «„Восточники“ і „западники“ тепер вважають свою справу за неактуальну [...]. Зрештою мушу завважити, що це цілком помилкова думка, наче б „восточники“ в душі укрито були православні».⁹ Секретні донесення органів держбезпеки подають показову реакцію Іларіона Свенціцького, директора Національного музею у Львові, на арешти вищої єрархії УГКЦ у квітні 1945-го:

Я чекав більшовиків, ніколи не симпатизував німцям і націоналістам. Мене націоналісти били за мої москвофільські симпатії. Зараз я розчарований у більшовиках обласних [...]. Не хочеться вірити, щоб обласні більшовики, без згоди зверху, наважились на такий ідіотський трюк, як арешт митрополита. Визнаю, у мене з'явилась апатія до життя.¹⁰

Джерела усної історії, що їх зібрали в 1990-х рр. у рамках проекту «Образ сили духу: жива історія підпілля Української Греко-Католицької Церкви» співробітники львівського Інституту історії Церкви, проливають світло на те, як сприймали РПЦ галицькі греко-католики. Реконструйований на основі наших власних інтерв'ю та інтерв'ю з архіву ІЦ¹¹ образ матиме такі основні складові:

1) РПЦ – «Московська Церква», а «російське» означає «чуже»: «Московська православна церква для українського народу є абсолютно шкідливою [...], вона завдала українському народові величезні втрати».¹² «Російська Православна Церква – то є ворог для всіх поневолених народів [...]. Вона всюду йшла за військовими, за поневолювачами, зразу вона насаджувала свою імперську [віру]».¹³ «Сталін заводив православ'є, як Петро I [...], щоби накинути свою російську православну віру над нашою Україною».¹⁴

⁹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946), т. 1, с. 128 (реферат від 10 лютого 1941 р.: «Чи можливе перетворення уніятської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?»).

¹⁰ Там само, с. 535 (оперативне донесення від 15 квітня 1945 р.).

¹¹ Загалом опрацьовано 50 інтерв'ю з архіву Інституту історії Церкви.

¹² Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним, 27 травня 1993 р., м. Львів // АПЦ, П-1-1-304, с. 29.

¹³ Інтерв'ю з пані Лідією Зеленчук-Лопатинською, 11 листопада 1997 р., м. Моршин // АПЦ, П-1-1-780, с. 35.

¹⁴ Інтерв'ю з єп. Софроном Дмитерком, 6 листопада 1997, м. Львів // АПЦ, П-1-1-419, с. 22.

2) РПЦ – «більшовицька», «державна», «казенна» Церква, що виконувала накази «безбожного» режиму: «Большевицька церква [...] явно-славно була на услугах державного апарату».¹⁵

3) Канонічність свячень православного духовенства і єпископату піддавалась сумніву: «Бо то жадна ця большевицька церква, то жадна церква не була [...]. То ж наверху стояли кагебісти все. Хто міг довіряти такому єпископові [...]. Фабрикували таких, що навіть не мають поняття».¹⁶ «Не знати, чи він [православний священник] має свячення правдиве. Бо то більшовики свою ієрархію винищили спочатку, а потім то все були самозванці».¹⁷

4) Неприйняття РПЦ також зводилось до протиставлення «модерності» і «традиціоналізму», «справжньої віри» і «обрядовіства» («поверхової побожності») православних: РПЦ – Церква «малокультурних людей», чие духовенство має недостатню й поверхову богословську освіту.¹⁸

5) Як наслідок, «руські православні», на переконання галичан, навіть не знали дійсної суті релігії: «Вміє перехреститися, більше не вміє».¹⁹

Як і будь-які усноісторичні джерела, цей комплекс джерел вразливий для критики. Інтерв'ю, що були зібрані у 1990-х – на початку 2000-х рр., після відродження УГКЦ, не конче відображають те, якими були погляди респондентів у середині 1940-х. Тому особливої цінності набувають документальні свідчення, що підтверджують: реконструйований вище образ дійсно був поширений у Галичині в той період.

Донесення органів держбезпеки про «настрої населення» у 1945–1946 рр. показують, що галичани були переконані: у «більшовицькій Росії» *справжньої* Церкви не існує. «Хоча руські пишуть в газеті, що у них є церква, але, по-моєму, вони у них по газетах працюють, а насправді немає».²⁰ Уже цитований нами Богдан Барвінський у квітні 1945 р. говорив про Православну Церкву як «державну», а отже й «більшовицьку»: «Православна церква знаходиться повністю під владою євреїв і НКВС. Патріярха, якого недавно обрали, фактично призначили совіти, і він не справжній голова православної церкви, а ставленик совітів».²¹

¹⁵ Інтерв'ю з єп. Софроном Дмитерком, 26 листопада 1993 р., м. Івано-Франківськ, с. 5; інтерв'ю з о. Іваном Кубаєм, 10 квітня 1993 р., с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну // АІПЦ, П-1-1-192, с. 39.

¹⁶ Інтерв'ю з о. Богданом Щуром, 14 листопада 1998 р., с. Котів Бережанського р-ну // АІПЦ, П-1-1-331, с. 16.

¹⁷ Інтерв'ю з о. Миколою Маркевичем, 17 березня 1993 р., м. Миколаїв Львівської обл. // АІПЦ, П-1-1-337, с. 60; інтерв'ю з єп. Михайлом Сабригою, 30 березня 1994 р., м. Тернопіль // АІПЦ, П-1-1-321, с. 37.

¹⁸ Інтерв'ю з Ярославом Дацишин; інтерв'ю з о. Ізидором Бутковським, 28 січня 1994, м. Львів // АІПЦ, П-1-1-294, с. 58; інтерв'ю з с. Дарією (Анною) Свірською (ЧСВВ), 23 квітня і 24 травня 1993 р., м. Львів // АІПЦ, П-1-1-55, с. 56.

¹⁹ Інтерв'ю з о. Михайлом Дацишиним, 11 січня 1993 р., м. Стрий // АІПЦ, П-1-1-97, с. 9.

²⁰ *Ліквідація УГКЦ*, т. 1, с. 638.

²¹ Там само, с. 483.

У довідці «До питання про становище православної церкви в Західних і Закарпатській обл. УРСР у зв'язку з ліквідацією залишків унії», підготованій у 1959 р., республіканський уповноважений Ради у справах РПЦ Григорій Пінчук так окреслив поширене серед «колишніх уніятів» сприйняття тої Церкви, частиною якої вони формально були уже більш як десятиліття: «Православ'я в минулому розцінювалось міщанством і досі деким розцінюється в теперішній час як релігія малокультурних людей, в основному селян-українців». ²²

Мабуть, найвиразніше поширений образ РПЦ висловлює анонімний лист до редакції «Православного вісника», офіційного органу православної пропаганди для західних українців. Написаний у 1971 р., цей лист засвідчує, що ставлення до РПЦ мало змінилося протягом тих десятиліть, що минули після формального «возз'єднання»: «Що ж Ви так [...] хочете обілити, освятити руське Православ'я, а точніше би сказати, Московське Православ'я, переконати нас, віруючих, в його святості і непогрішимості і вірності справі Християнської Церкви?». ²³ У своєму листі автори змальовували «державну», «казенну» Церкву, що «служила завжди більше світській владі і справі батюшки царя, а не Христа на руській землі». ²⁴ Висновок звучав логічно: «І тому сьогоднішній стан руського Православ'я і РПЦ такий сумний і жалісний [...]. Тепер, в наші дні, РПЦ [...] веде жалюгідне існування під авторитетом і опікунством безбожного комунізму і матеріалізму, віддалена, відігнана від свого народу». ²⁵

Харизматичний лідер галицьких «восточників» о. Гавриїл Костельник став формальним лідером «возз'єднаної» кампанії. Питання про причини і мотивації, що змусили о. Костельника очолити Ініціативну групу для возз'єднання УГКЦ із РПЦ, виходить за межі нашого дослідження. Натомість його тексти – реферати, промови, листування, записи розмов – є для нас цінним джерелом, адже Костельник був водночас і виразником поширених поглядів на російське православ'я, і тим, хто значною мірою долучився до формування цих поглядів.

У своїй промові на «Львівському соборі» о. Костельник виклав основні пункти свого бачення «возз'єднання»: навіть після «возз'єднання» «Західно-українська Церква» залишиться відмінною від «Всеруської Церкви», вона залишиться національною українською інституцією та зберігатиме тяглість із УГКЦ через збереження місцевих релігійних практик, традицій та обрядів. ²⁶

²² Государственный архив Российской Федерации (далі: ГАРФ), ф. 6991, оп. 2, спр. 256, арк. 3.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО), ф. 4648, оп. 5, спр. 278, арк. 181.

²⁴ Там само, арк. 183.

²⁵ Там само.

²⁶ Г. Костельник Про мотиви возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою // його ж таки: *Вибрані твори*. Київ 1987, с. 21–22.

Важливою складовою світогляду лідера Ініціативної групи було уявлення про національну ворожість Православної Церкви, а звідси й намагання усіляко розмежувати «возз'єднання» (у даних конкретних обставинах, як він твердив, бажане для греко-католиків) і «влиття в єдине тіло РПЦ» (цілком неприйнятне для них). Уже під час своїх відвідин Москви у складі офіційної делегації УГКЦ у січні 1945 р. він припустив, що якщо «дано установки на русифікацію церкви, то... православна церква на Західній Україні не буде мати успіху».²⁷

Він розвинув цю думку 15 квітня 1945 р. (майже одразу після арешту єрархів УГКЦ) в розмові з Сергієм Каріним, начальником опергрупи НКДБ УРСР, відповідальної за «возз'єднавчу» кампанію. Костельник тоді наголосив, уміло маніпулюючи страхами режиму:

Найважливіше [питання] – з якою православною церквою ми возз'єднаємося: українською чи російською. Врахуйте, що це в наших умовах дуже серйозна проблема. Бо ми церква українська і повинні возз'єднатися з українською православною церквою, інакше будуть вважати, що ми обмосковились, і цю обставину, серед іншого, широко використовують бандерівці.²⁸

У рефераті о. Костельника «про возз'єднання» від 3 серпня 1945 р. «страх русифікації» названий, «побіч віри в папство, найбільшою перешкодою – трудностю для нашої акції».²⁹

Однак, мабуть, центральним для Костельника було сприйняття РПЦ як «консервативної», «традиціоналістичної» Церкви, що не встигає за вимогами часу. І саме ця характеристика проходить наскрізним мотивом в усіх його працях про «возз'єднання». Уже під час своєї першої зустрічі з патріархом Алексієм (Симанським) 23 грудня 1944 р. Костельник запропонував «модернізувати [православну] релігію. В такому вигляді, як вона є тепер [її] не можна подавати культурним людям. Вона придатна лише для темних мас».³⁰ «Православна церква консервативна, відстала від життя. Погано буде, якщо ми станемо рівнятися на відстаючих. Потрібно, щоб у православній церкві відбулись деякі реформи».³¹ «Задача розумних людей – дещо модернізувати православний обряд, наблизити його до реальності»,³² – говоритиме він згодом.

²⁷ Ліквідація УГКЦ, т. 1, с. 287.

²⁸ Там само, с. 541-542.

²⁹ Там само, г. 2, с. 136 («Акція Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою», 3 серпня 1945 р.).

³⁰ Там само, т. 1, с. 291.

³¹ Цит. за: В. О. Пащенко. *Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів*. Полтава 2002, с. 89.

³² Ліквідація УГКЦ, т. 1, с. 722.

У рефераті від 3 серпня 1945 р. він висловив своє переконання: «Мої ідеали такі, щоб ми, галицькі уніяти, не тільки автоматично повернулись до православної церкви, але щоб змагались перетворити православну церкву в наймодернішу, найважливішу християнську церкву».³³ У листі до патріярха Алексія, написаному невдовзі по тому, – 25 серпня, – він знову наголосив, що після возз'єднання колишні греко-католики зможуть «перетворити православну церкву в найсучаснішу (модерну) церкву, яка найкраще відповідала б новим віянням».³⁴

Уже не раз цитований реферат від 3 серпня 1945 р. містить розлогий пассаж, у якому Костельник детально прописує стереотипний образ «руського попа», поширений серед галичан. Побудований на контрасті відсталості і модерності, цей образ презентується як такий, що унеможливорює «влиття» греко-католиків у російську Церкву, яку він уособлює:

Також бояться наші священники того, щоб руська православна церква не накинула нам свій зовнішній вигляд священника: довге волосся, обов'язкова борода, широка ряса, нагрудний хрест, безперервне ходження в рясі [...] Зовнішній вигляд православного руського священника не є достосований до нинішнього вигляду інших людей, тому в нас дивляться на таких священників як на дивовижу [...]. А як появиться гірший тип такого священника (брудний, розпатланний), то наші люди просто жахаються, вважаючи такий вигляд священника за упадок священничого стану. Я і сам рішуче противний тому, щоб наші священники прийняли зовнішній вигляд православного руського священника. Радше нехай православні священники поволі приймають наш зовнішній вигляд, бо їхній вигляд відсталий (такий, який був тому 200 – 300 років), робить священника неповоротним, отяжілим у виступах, на всіх ліберально наставлених людей робить некорисне враження відсталості.³⁵

Андрей Шептицький про російське православ'я

Праці о. Костельника транслявали поширене серед галицьких греко-католиків сприйняття РПЦ в такому самому ступені, як і впливали на нього. Натомість праці (передовсім пастирські послання, декрети й промови) митрополита Андрея Шептицького протягом третини століття доносили до духовенства і мирян УГКЦ інформацію про конфесійного Іншого – Православну Церкву загалом і російське православ'я зокрема. Митрополит був переконаний: на шляху до бажаного «з'єднання» українських Церков необхідно, «щоби ми [дві Церкви] могли себе більше пізнати».³⁶

³³ Ліквідація УГКЦ, т. 2, с. 138-139.

³⁴ Цит. за: Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упор. В. Сергійчук. Київ 2001, с. 97.

³⁵ Ліквідація УГКЦ, т. 2, с. 137-138.

³⁶ Цит. за: А. Стародуб. Православна Церква в Галичині під час Першої Світової війни: москвофільство і експансія «військового Православ'я» // Ковчег, ч. 6. Львів 2012, с. 147.

Найраніше звернення Андрея Шептицького до теми російського православ'я знаходимо в його праці «Божа сійба», датованій березнем-квітнем 1913 року. Російську Церкву він характеризує як «Церкву правительства, або господствующу Церкву»: «Вона стоїть під синодом, управляють нею світські чиновники; а її дійсним головою є російський імператор».³⁷ Така підконтрольна Церква не могла дати християнам «щирої православної віри». Навпаки, «начальники поодиноких епархій [...] страшним способом хурять і зводять [християн]. Туманять їх і ошукують якраз у тім, що не поважають їм щирої православної віри».³⁸ Зрозуміло, що підконтрольна світській владі Церква не була і не могла бути інституцією, здатною вказати шлях до спасіння і виступати моральним авторитетом: «І хто ж буде дбати, коли та власть, яка є, не є церковною, а світською властю, коли власть синода – хоча й поперта поліцією і нагайками – заслаба, щоби рядити людською совістю і провадити людей святою дорогою Христової науки».³⁹

Початок Першої світової війни як ніколи раніше актуалізував церковне питання. У своєму резонансному і широко дебатованому меморандумі до австрійського уряду про майбутній устрій української держави від 2 серпня 1914 р. митрополит Андрей висловив ідею єдиної національної української Церкви, незалежної від Церкви російської і цілковито очищеної від «московських впливів». Ці «московські впливи» – рівнозначні відхиленню від «фундаментальних принципів Східної Церкви», – митрополит вбачав у (неканонічному) правлінні «Петербурзького синоду» та перетворенні Церкви на свого роду політичну інституцію, чий клир, маючи доволі низький освітній рівень, від «тяжким ярмом синоду і консисторії» займався «політичними діяльностями», нехтуючи «церковною та християнською сферою».⁴⁰ У проповіді, виголошеній 9 вересня того ж року, митрополит зробив логічний висновок, розмежовуючи дві Церкви: «Наше православ'є є церковне, їх православ'є державне, що так скажу: „казьонне“, то єсть вони опирають своє православ'є на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності з Святою Католицькою Церквою».⁴¹

Протягом наступних трьох десятиліть митрополит Андрей висловлював своє бачення російського православ'я у численних працях, листах, посланнях, здебільшого пов'язаних з його ціложиттєвим проектом «з'єдинення» українських Церков. І картина його поглядів, що вимальовується з цих текстів, на перший погляд, подібна до тої, що була окреслена в першій частині цієї статті.

Митрополит зображав РПЦ як московську, державну, бюрократичну Церкву під правлінням «Петербурзького синоду» – інституції «не канонічної

³⁷ Андрей Шептицький. *Пастирські послання*, т. 4: 1905–1944 рр. Львів 2013, с. 355.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, с. 356.

⁴⁰ Андрей Шептицький. *Пастирські послання*, т. 1: 1899–1914 рр. Львів 2007, с. 825–826.

⁴¹ Цит. за: Стародуб. Православна Церква в Галичині, с. 147.

та не церковної, а царської»,⁴² і як Церкву, цілковито відокремлену від своєї пастви, адже «„казьонна віра” не веде душ і не уміє ними рядити».⁴³

До революції [1917 р.] схизматична Церква була бюрократичною організацією, що належала Державі. А її пастирі були на службі в останньої. Нині ці самі пастирі, якщо хочуть відповідати духу нової ери та здобути втрачену довіру народу, мусять перестати бути державними чиновниками, а зробитися правдивими священиками».⁴⁴

«Здобути втрачену довіру народу» Православній Церкві буде неймовірно важко, пояснював митрополит у своєму декреті «Наша Державність» (грудень 1941 р.). Церква, яка роками й десятиліттями просувала імперську ідею про *православие, самодержавие, народность* і, таким чином, «дурила і зводила» власну паству, повністю себе скомпрометувала, сама штовхаючи вірян до різних сект: «Духовна і церковна єдність російського народу була тільки піддержувана рукою автократа і його уряду – «святішого синоду». З хвилиною упадку царату показалося, що російська Церква не мала такої єднальної сили. Вона в повному значенні слова розпалася на куски».⁴⁵

Будучи більше світською, аніж еклезіяльною інституцією, ця Церква, зрозуміло, головну увагу приділяла зовнішнім маніфестаціям, і тоді «деякі найменш важливі у християнському житті засади на практиці займають чільне місце. Зовнішнє починає домінувати над великими засадами життя внутрішнього».⁴⁶ Ця Церква схильна була «прив'язувати надмірне, майже догматичне, значіння до яких-небудь дрібних обрядових практик».⁴⁷ Уособленням такого ставлення до обрядовості, як стверджував митрополит у своєму посланні від 13 квітня 1931 р., був «православний батюшка з царських часів, який з патосом твердив, що широкі рукави його ряси мають „догматическое значеніє”. Очевидно, що таке твердження є абсурдним візантинізмом».⁴⁸

Російська Церква видавалася митрополитові Андрею «надмірно консервативною» й традиціоналістською.⁴⁹ Як Церква візантійська, вона надто зосереджена на обрядовості, і в цьому її «сталі вада і слабкість».⁵⁰ З таких базових характеристик Православної Церкви логічно випливала її ворожа нетерпимість до релігійного Іншого: православний «рідного брата зненавидить, коли він тільки у справах релігії інакше думає».⁵¹

⁴² Андрей Шептицький. *Пастирські послання*, т. 3: 1939–1944 рр. Львів 2010, с. 147.

⁴³ Там само, т. 4, с. 356.

⁴⁴ Андрей Шептицький. *Пастирські послання*, т. 2: 1918–1939 рр. Львів 2009, с. 585.

⁴⁵ Там само, т. 3, с. 155.

⁴⁶ Роль західних у справі єднання Церков (1923) // Там само, т. 2, с. 634.

⁴⁷ Там само, с. 86.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, с. 616.

⁵⁰ Відновлення слов'янського чернецтва (1924) // Там само, с. 649.

⁵¹ Наша державність // Там само, т. 3, с. 145.

Такий короткий огляд поглядів митрополита Андрея був би, однак, неповним, якби ми випустили з уваги ще один момент. Будучи невід'ємною складовою його екуменічного бачення і проєкту «з'єдинення» українських Церков («всі мусимо вважати справу для з'єдинення Церков за наш моральний обов'язок любові до Бога, що проявляється в християнській любові до ближнього, але також за один з найважливіших конституційних елементів нашого християнського патріотизму»),⁵² його бачення православ'я (навіть російського) було набагато позитивніше, аніж те, яке ми реконструювали вище для галичан загалом. Оцінюючи таку позицію митрополита щодо православного Іншого з перспективи 1950-х років, уже після знищення УГКЦ, польські єпископи стверджували, що «нерозумні» кроки Шептицького «послабили непохитність вірян і сприяли відносно легкому переходові греко-католиків у православ'я».⁵³ Така думка була висловлена в офіційній записці «Становище Церкви в Росії» (1959), яку кардинал Стефан Вишинський подав на розгляд папи Івана XXIII.

Митрополит Андрей неодноразово підкреслював, що саме брак належного знання одне про одного був основною причиною негативного сприйняття греко-католиками і православними конфесійного Іншого. Наведені вище слова митрополита про можливість взаємпізнання пролунали у вже згаданій промові від 9 вересня 1914 р. У ній, як не парадоксально, окупація Львова російськими військами інтерпретувалася як подія, що мала певний позитивний потенціал: «Користаймо з нагоди, коли тепер за Божим допустом упали кордони, щоби ми могли себе більше пізнати, а може, будемо могли й дати дещо одні одним».⁵⁴ Надалі ця думка про необхідність взаємного пізнання буде наскрізною в митрополитових писаннях.⁵⁵

Андрей Шептицький відкрито засуджував нетерпимість греко-католиків до православного Іншого. Справді, він відкидав «абсурдний візантинізм» згаданого «православного батюшки». Але так само він докоряв і його католицьким опонентам, що «багато не різняться від нього»: «Коли проти візантинізму його широких рукавів і бороди підемо боротьбою з таким самим візантинізмом вузьких рукавів і обголеної бороди, – то ледви чи колись його переконаємо про правдивість католицької науки».⁵⁶ Митрополит Андрей закликав обережно і з християнською любов'ю ставитися до православних, «уникати і найменшого слова, яке могло б видаватися легковаженням,

⁵² Цит. за: А. Жуковський. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я // *Науковий збірник Українського вільного університету*, т. 15. Мюнхен 1992, с. 37.

⁵³ Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф. 5, оп. 33, д. 126, л. 204.

⁵⁴ Цит. за: Стародуб. Православна Церква в Галичині, с. 147.

⁵⁵ Див., наприклад: Шептицький. Пастирські послання, т. 2, с. 632-633, 635 («Роль західних у справі єднання церков»); т. 3, с. 152 («Наша Державність»), с. 612-613 («До української православної інтелігенції»).

⁵⁶ Там само, т. 2, с. 86.

погордою, гострою критикою чи загалом браком любові чи зичливості». Останнє бачилось необхідним, щоби не «зразити нез'єдинених та утруднити їм поворот до церковної єдності». ⁵⁷

З огляду на мету їх написання, в його працях немає і не може бути знаку рівності між «православним» і «російським», а православна віра трактується не як *фальшива* («Східна Церква зберегла всі тайни – джерело благодати, а отже і святости»), ⁵⁸ а тільки як *неповна*. ⁵⁹ Очистившись від вищезгаданих «московських впливів» і поглибивши своє знання про Західну Церкву, Церква Східна «значно змінить уявлення [...] навіть про власну теологію». ⁶⁰ А це, знов, сприятиме бажаному зближенню Православної і Католицької Церков.

Замість висновків: формування образу

«Ми тих православних не знали, ми були до них упереджені, вони до нас були упереджені». ⁶¹ Ці слова «возз'єданого» священника багато в чому пояснюють ставлення галичан до російського православ'я у першій половині ХХ ст. Зорганізована сталінським режимом «возз'єднавча» кампанія, кульмінацією якої був «Львівський собор» 1946 р., стала своєрідною точкою неповернення, що дала початок трансформації поширеного образу «стереотипізованого іншого поза обрієм безпосереднього досвіду» (якщо використати визначення Джеймса Скотта) ⁶² у «конфесійного ворога», що загрожував самому релігійному й національному існуванню галицьких християн (за визначенням Рікарди Вульпіус). ⁶³

Еклезіяльний націоналізм галицьких греко-католиків – якщо застосувати тут концепт, запропонований Сабріною Рамет, – зробив цю трансформацію (раніше невідомого) «іншого» у «ворога» неминучою після того, як галичани зіткнулися із зовнішньою атеїстичною загрозою, що парадоксальним чином зробила РПЦ інструментом своєї асиміляційної (у національному, конфесійному і соціальному сенсі) політики. Таким чином, образ РПЦ як «конфесійного ворога» конструювався у 1940-х – 1950-х рр. на базі раніше поширених стереотипів стосовно російського православ'я із двома доданими визначальними характеристиками. По-перше, РПЦ була нерозривно пов'язана з радянським чи то пак російським безбожним режимом.

⁵⁷ Шептицький. Пастирські послання, т. 3, с. 348 («Праця над З'єдиненням Церков», 1940–1941).

⁵⁸ Там само, т. 2, с. 567 («Місія чернецтва у справі єднання Церков», 1921).

⁵⁹ Там само, т. 3, с. 349.

⁶⁰ Там само, т. 2, с. 635 («Роль західних у справі єднання Церков»).

⁶¹ Інтерв'ю з о. Михайлом Дацишином, с. 32.

⁶² J. C. Scott. Protest and Profanation: Agrarian Revolt and the Little Tradition // *Theory and Society* 4 (2) (1977) 219.

⁶³ Див., напр.: Р. Вульпіус. Релігія та нація: унійна церква, православ'я та «державо-протектор Росія» // *Україна. Процеси націотворення* / упор. Андреас Каппелер. Київ 2011, с. 102–107.

По-друге (і це було наслідком першого), РПЦ ставала *екзистенційно небезпечною* для галичан.

У цих нових обставинах деякі традиційні складники образу православ'я були відповідним чином змодифіковані, як це можна яскраво продемонструвати на прикладі ставлення до православної обрядовості. Митрополит Андрей Шептицький розглядав *єдиний східний, або візантійський*, обряд як шлях до порозуміння греко-католиків і православних:

В ділі притягнення наших нез'єдинених братів до єдності зі вселенською Церквою треба триматися не лише [...] сущого, глибокого і святого церковного передання, яким доходять до нас правди віри, але й цього менше важного і святого, а все-таки важного і святого, яким є обряди, звичаї, літургійні форми та все те, що є нашим церковним і національним обличчям.⁶⁴

Саме обряд створював можливості для зближення і «притягнення православних» до Вселенської Церкви, адже «вся їхня християнська цивілізація побудована на обряді [...]. Зрозуміло, що в таких обставинах самого проповідування Євангелії не досить».⁶⁵ Митрополит Андрей був упевнений, що автентичний обряд, очищений – у випадку православних – від «московських» (себто «політичних» і «русифікаторських»),⁶⁶ а у випадку греко-католиків – від «латинських» впливів створить необхідні передумови для такого міжконфесійного зближення.⁶⁷

Натомість після 1946 р. галичани стали сприймати «свій власний» обряд, відмінний від «православного», як інструмент ствердження власної окремішності в умовах насильного «возз'єднання».⁶⁸ Зрештою, навіть о. Костельник вважав, що неодмінною умовою «возз'єднання» має бути збереження у «возз'єднаних» громадах їх давніх обрядових традицій та звичаїв і, відповідно, ненав'язування православної обрядовості. У «возз'єднано» рефераті від 3 серпня 1945 р. він докладно прописував усі поступки, на які мала піти московська влада, щоб забезпечити таке бажане (хоча, як впливає з реферата, по суті формальне) навернення галичан на православ'я:

З народом релігійна боротьба дуже тяжка: треба буде боротись за кожний обряд, за кожний і найдрібніший звичай. Навіть ті наші обряди і звичаї, які не є в згоді з наукою та культом православної церкви (наприклад, Серце

⁶⁴ Шептицький. Пастирські послання, т. 2, с. 78; див. також с. 82 (послання від 13 квітня 1931 р.).

⁶⁵ Там само, с. 649 («Відновлення слов'янського чернецтва»).

⁶⁶ Там само, т. 3, с. 106-107 («Про обряди», 19 травня 1941 р.).

⁶⁷ «Нам треба найкраще, найвірніше, найточніше придержуватися свого обряду, своєї традиції, своїх звичаїв» (там само, т. 2, с. 79), – звертався митрополит до своїх вірних. «Мусимо вернутись чи радше вірно держатися всіх приписів нашого первісного літургійного права» (там само, т. 3, с. 112).

⁶⁸ Докладніше про збереження традиційних релігійних практик у «Церкві в Церкві» див.: Шліх-та. Церква тих, хто вижив, с. 314-319.

Христове), треба буде тільки поволі усувати; а ті наші церковні звичаї, які є в згоді з наукою і культом православної церкви, було б нерозумно усувати, тому що вони піддержують побожність в народі.⁶⁹

У листі до патріарха Алексія від 3 жовтня 1945 р. він окремо наголошував: «Зміни в обряді відбуватимуться повільно, протягом десятиліть, тому ще десятки років наша Галицька церква має зберігати свою виразну відмінність, так би мовити, автономію в православній всеросійській церкві [...]. Православ'я [...] буде спершу лише зовнішнім полакуванням».⁷⁰

Якщо ж ідеться про стереотипізований образ православного Іншого, то з високою часткою ймовірності можна стверджувати (хоча тут треба було б додаткового ґрунтовнішого дослідження), що він поступово сформувався у галичан у період Першої світової війни, коли дії російської окупаційної влади остаточно дискредитували москвофілів і їхнє бачення російського православ'я.⁷¹ Як видається, в тому, що стосувалося сприйняття Православної Церкви, відмінності між «восточниками» і «западниками» усередині УГКЦ не були аж такі разючі, як можна було б припускати. Образ російського православ'я, який вимальовується з праць митрополита Андрея (а головні його складники – це залежність від держави і перетворення Церкви на світську інституцію; традиціоналізм і консерватизм; акцент на зовнішніх виявах віри, а не її внутрішньому переживанні; брак духовного авторитету Церкви в очах пастви), мало або й нічим суттєвим не відрізнявся від образу, який транслиювали його опоненти-«западники» чи навіть світські націоналісти. А тому не так уже й несподівано, що образ «російського попа», який намалював Дмитро Донцов у 1928 р., дуже нагадує той, який малювала вдова «возз'єднаного» священика на початку 2000-х років і з якого ми й розпочали наше дослідження:

Але скільки ж [...] сільських «батюшок», убраних у рясу ще з часів кримського походу, з копицею волосся, переплетеного з соломою, що виступають скрізь не як носії свого високого уряду, а як петенти, від яких віє «дочасним, занадто дочасним»? [...] Чи такі постаті здобудуть повагу серед пастви самою церковнослов'янщиною? [...] Авторитету бракує служителям Православної Церкви [...]. Не так їх виховав царат і підлегла йому вища ерархія!⁷²

⁶⁹ Ліквідація УГКЦ, т. 2, с. 139.

⁷⁰ Там само, с. 286-287.

⁷¹ Андрій Стародуб детально розглядає обставини та причини цього у своїй статті: Стародуб. Православна Церква в Галичині, с. 138-159.

⁷² Дмитро Донцов. *Вибрані твори*, т. 2: *Культурологічна та історіософська есеїстика (1911-1939 рр.)*. Дрогобич – Львів 2012, с. 262 («Патрія чи еклезія», 1928). Див. також с. 132-138 («Справа унії», 1916).

Natalia Shlikhta

Knowing the Other: Galician Greek-Catholics' View of the Russian Orthodox Church in the First Half of the 20th Century

The article examines the perceptions of the Russian Orthodox Church by the Galician Greek-Catholics in the first half of the 20th century and especially in the first decade after the forced liquidation of the Ukrainian Greek-Catholic Church by the Soviet regime. Insights by Sabrina Ramet, Rogers Brubaker, James C. Scott and Ricarda Vulpius provide a theoretical basis for critical analysis of sources, which include official documents, oral testimonies, as well as texts by Metropolitan Andrei Sheptytsky and Fr. Havryil Kostelnyk. The study identifies major characteristics of the image of the Russian Orthodox Church common amongst Ukrainian Galicians approximately since the First World War and traces its transformation from the confessional Other into the confessional enemy in the 1940s.

Keywords: Ukrainian Greek-Catholic Church, Russian Orthodox Church, Andrey Sheptytsky, Havryil Kostelnyk, the Other, "confessional enemy."